

Абдуллаев Д.Ш.

БАЙЫРКЫ ЧАТКАЛ ОРОНИМИЯСЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТОО-КЫРКАЛАР СИСТЕМАСЫНДА

Абдуллаев Д.Ш.

ОРОНИМИЯ ДРЕВНЕГО ЧАТКАЛА В ГОРНОЙ СИСТЕМЕ КЫРГЫЗСТАНА

D.Sh. Abdullaev

ORONYMS (MOUNTAIN-NAME) OF SHUTKUL ON MOUNTAIN BASIS OF THE KYRGYZSTAN

УДК: 7.017.418 (622)

Белгилүү болгондой, кыргыз элин тоолорсуз, оронимдик системаларсыз элестетүү кыйынга турмакчы. Анткени тоолор жана тоо кыркаларынын аталышы кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолун чагылдыруу менен бир катарда эле кыргыз лексикасынын негизин, башкача айтканда, ядролук фондун толуктап, кыргыз элинин менталдуулугу менен тыгыз байланыштуу экендиги шек туудурбайт. Тоолордун аталышы, же болбосо оронимдер экстерриториалдык мүнөзгө ээ болуп, дегеле Евразия аймагындагы байыркы номинативдердин катарын түзө алат. Ошондуктан аталган макалада оронимдердин тарыхый эволюциясындагы концептуалдык негиз ар тараптан иликтенет.

Негизги сөздөр: ороним, этимон, когнитивдик, түшүнүк, этникалык маданият, маданияттын лингвистикалык аспектилери, психоллингвистика.

Общезвестно, что оронимы представляя собой ядерную систему лексического фонда языковой структуры как таковой и тесно связаны историческим формированием лингвистической ментальности носителя. Разумеется, киргизские оронимы, то есть названия гор являются экстерриториальными и древними номинативами в Евразии. В этой связи, оронимия современного Кыргызстана манифестируя отголоски древнего ареала, прежде всего отражают лингвистическую картину, вернее, миропонимание некогда могущественной кочевой державы так называемой историками Кыргызской Великодержавии. Следовательно в этой статье анализируются, в первую очередь, концептуальные основы оронимов кыргызского языка.

Ключевые слова: ороним, этимон, когнитивный, понятие, этническая культура, лингвистический аспект культуры, психоллингвистика.

It is well known that nuclear oronyms representing a system of lexical fond of language structure as such, and closely related to the historical formation of linguistic mentality of the media. Of course, the Kyrgyz oronyms, i.e. the names of mountains are extraterritorial and ancient nominative in Eurasia. In this regard, oronymy modern Kyrgyzstan holds echoes of the ancient region primarily reflect lingvisticheskii a picture, rather, the worldview of the once-powerful nomadic powers of the so-called historians of the Kyrgyz great Power. Therefore this article analyzes, the conceptual basis oranimal Kyrgyz language.

Key words: oronym, etymon, cognitive, concept, ethnic culture, linguistically culture aspect, psycholinguistics.

Чаткал топонимиясынын составындагы оронимдер географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олуттуу мааниси менен байланышкан. Бир эле учурда жалпы кыргыз элинин тарыхый топонимикасынын биримдигин, элдин тарыхындагы актуалдуулугун жана отурукташуу процессинде, маданий жактан өнүгүүдө Чаткал топонимиясынын маанисин белгилүү тарыхчы А.Н.Бернштам мындайча баса белгилейт: “В кушанский период столица переносится на север Ферганы в город Касан (кит. Гуйшань). В этот кушанский период закладываются основы местной “эндемической” культуры в Кетмень-Тюбе, характерной возникновением и ростом земледелия в среде пастушеских племен вне определяющего влияния земледельческой Ферганы. Земледельческие поселения здесь возникают еще в первых веках н. э. и кладут начало своеобразной области, именуемой в мусульманской географической литературе областью **Хайлам**, или **Хатлам**. **Касан-Гуйшань** просуществовал с первых веков н. э. до арабского завоевания, когда он уступил свое место **Ахсыкету**. Кетмень-Тюбинская культура типичная своей самобытностью и архаическим обликом керамики, асимметричным планом городищ, с тенденцией к вытянутому прямоугольнику, распространена в Северной Фергане по южным склонам Чаткальского хребта. Здесь же попутно отметим, типичное распространение согдийской культуры и тюркских могильников, явно семиреченского облика, очевидно из Таласа – этой “столичной долины” **Западно-тюркского каганата**, через **Чаткал** неоднократно вступавших накануне и в первое столетие арабского завоевания” (235). Түрк урууларынын анын ичинде кыргыздардын отурукташуусу ыйык деп саналган мүрзөлөр менен коштолгон. Анткени алтай доорундагы **айлана** тибиндеги табыт коюлуучу жайлардын, жогоруда илимпоз атап өткөн, **симметриялык формасы** жалпы көчмөрдүрүн айланага болгон көз карашын жана лингвистикалык картинанын сүрөттөлүшүн номинанттар аркылуу чагылдырганын билди-

рет. Демек алгачкы дүйнө таануунун фактылары катарында гана эмес, кыргыз урууларынын отурукташуусундагы лингвистикалык бурулушту тастыктаган **Ахсыкент, Чарку** жана **Боб** топонимдери оронимдик негиздеги аталыштар экендигин танууга болбойт. Ошондой эле өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чаткал районунун чөлкөмү **Улуу Жибек Жолу** менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор, биргеликте, аталган аймактын топонимиясынын жалпы Евразияныны лингвистикалык картинасын чагылдырган фундаменталдуу топонимдик бирдиктер экендигинен кабар бере алат. Ошондой эле кыргыз элинин эл аралык аренага чыгуусу жана башка маданий группалар менен болгон алакасы азыркы күнгө чейин **Чаткал топонимиясынын тутумунда** сакталып калган. Бизге белгилүү болгондой лингвистикалык фактылар топонимдик тутумдун составында “граниттен да бекемирээк” сакталып, кийинки муундарга элдин тарыхын андап билүү үчүн орду толгус кыргыз катарында кызмат кылат. Чаткалдын Орто Азиянын гана эмес, жалпы эле Борбордук Азиянын тарыхый-лингвистикалык топографиясынын түптөлүүсүнө негиз болгондугун өз мезгилинде Чыгыштын чыгаан ойчулдары Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын жана кийинчерээк Чокан Валиханов баса белгилешкен. Мындай көз карашты Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын, топонимиясын жана этнографиясын системалуу изилдөөгө алышкан ХХ кылымдын белгилүү тарыхчылары С.М. Абрамзон, А.Н. Бернштам, В.В. Бартольд тарыхый-археологиялык, этнографиялык жактан тастыктоого жетишкен десек жаңылышпайбыз. А.Н. Бернштам мындайча жазып калтырган: “Ко времени расцвета, т.е. к кушанскому и тюркскому периодам, относится и периферия Касана – тюркское кладбище на правом берегу, многочисленные жилые дома в Алабукинском и Караванском районах, зарегистрированные нами еще в 1946г.” (6,124). Арийне жогоруда А.Н.Бернштам тарабынан келтирилген тарыхый географиялык пландагы **Касан** ороними байыркы доордогу согдулардын жана кыргыз урууларынын дүйнөнүн лингвистикалык картинасын жана дегеле семантикалык картасын аныктоодогу типлогиялык өз алдынчалыгын тастыктаган фактор болуп саналмакчы.

Ошондой эле Чаткал жергесин тарыхый жана лингвистикалык жактан изилдөөдө белгилүү илимпоз, профессор А.Н. Бернштам Чаткал орониминин тарыхый жана ареалдык мыйзам ченемдүү эволюциясы кыргыз урууларынын менталдык көрсөткүчү экендигин тарыхый жактан гана эмес лингвистикалык жактан терен талдоого алгандыгы азыркы күнгө дейре маанисини жоготпой келет. А.Н. Бернштам алгачкылардан болуп Махмуд Кашгаринин лингвис-

тикалык ойлорунун калыптануусуна кыргыз топонимиясынын тийгизген таасири бар экендигин белгилеп, чыгыш таануучу Жусуп Баласагындын окумуштуу-инсан катарында калыптануусунда кыргыз оронимдеринин географиялык жана топографиялык өзгөчөлүгү чон таасири бергендигин токтолгон. Ошондой эле белгилүү окумуштуунун пикири боюнча Жусуп Баласагын Кыргызстандын жалпы топографиясына жана кыргыз топонимиясынын илимий жактан изилденишине, расмий таризделишине биринчилерден болуп чыйыр салган [23]. Алсак, **Ахсыкент, Чарку, Бешим, Сарым, Сумсар** жаба **Боб** оронимдери жөн гана географиялык лингвистиканын бирдиктери эмес, жалпы Орто Азиянын лингвистикалык картинасы болуп саналарына шек саноого болбойт.

Оронимдердин Кыргызстандын тарыхый лингвистикалык картасын аныктоодогу ролу гана айкындалбастан, жалпы континенттин жана түрк тилдерин тарыхын аныктоодо да орду негиздүү экендигин айттып өтсөк болот. Анткени Чыгыш менен Батышты туташтырган Улуу жибек жолунун көөнөргүс эстеликтеринин бири болуп орус топонимиясынын патриархы В.А.Никоновдун сөзү менен айтканда «кандай гана граниттен болбосун бекемирээк тарыхтын издерин сактаган» топонимдер болуп саналат [10] Аталган топонимдер азыркы күнгө дейре фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык маанисин сактап калуу менен бирге илимий потенциалын жоготпостон келет. Ошондой байркы **Феребра** шаарын илимпоз азыркы Тянь-Шан тоо кыркаларына жакын жерде экендигин сүрөттөгөн. Улуу Жибек Жолунун негизги географиялык жана лингвистикалык негизи жана жалпы картографиясын изилдөөдө орнимдер системасы тарыхый материал катарында кызмат кылат. Анткени өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары С.М. Абрамзон [1], В.Бартольд [7] жана А.Н.Бернштам [6] Улуу Жибек Жолунун болжолдуу картасы Кыргызстандын топонимиясы менен тыгыз байланышкандыгына шек санашкан эмес. Улуу Жибек Жолу кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый баскан жолунда эбегейсиз маанилүү саясий-экономикалык гана эмес, тилдик фактор болгон. Мындай айныксыз жобону алгачкылардан болуп М.Кашгарский тастыктаган. Азыркы өз көз карандылыгына ээ болгон Кыргызстандын тарыхында Улуу Жибек Жолу тарыхый маанилүү учур болуп кала берет. Чаткал топонимиясынын негизги чордонун түзгөн жана Улуу Жибек Жолунун гүлдөгөн мезгилинде жаралган эстеликтер катарында **Чаткал, Чырчык, Апкана, Боло-Жай, Касан-Сай, Ала-Бел, Сарай, Кербен-Сарай, Коргана, Сафед, Падек, Ызар** ж.б. топонимдер географиялык жана тарыхый чындык катарында келтирилген.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ф. 1990. - 479с.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1997, I т. (503).
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 1996.
4. Древнетюркский словарь. - Ленинград, 1969. - 676с.
5. Караев С.К. Древние топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. - Ф., 1980. - 309 с. (141-148).
6. Киргизско-русский словарь. Составил профессор. К.К. Юдахин. - М., 1965. - 503 с.
7. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Ф., 1980.
8. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат). - Фрунзе, 1958. - 67-б.
9. Умурзаков С. Топонимические заметки // Кыргыз терминологиясынын маселелери. - Ф. 1971. - 69с. (63-69).
10. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Ф., 1971. 291с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.
